

Boekbesprekingen

A.Ph. Visser, E. van de Vliert, E.J.H. ter Heine, J.A.M. Winnubst (red.), **Rollen: persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag**. Boom, Meppel/Amsterdam 1983.

E. van de Vliert, A.Ph. Visser, P.G.J. Zwaga, J.A.M. Winnubst en E.J.H. ter Heine (red.), **Rolspanningen**. Boom, Meppel/Amsterdam 1983.

Het aantrekkelijke van de toepassing van het rolbegrip in de uitwerking van sociale problemen is niet alleen dat het begrip aansluit bij het dagelijkse spraakgebruik over gedrag van mensen in een bepaalde maatschappelijke positie, maar ook dat het begrip toepasbaar is op de beschrijving van de meest uiteenlopende verschijnselen: van verschillen in gedrag tussen mannen en vrouwen tot afwijkend gedrag in een primaire groep, van verschillen tussen rollen op de werkplek tot verschillen tussen rollen in intieme verhoudingen etcetera.

In wetenschapstheoretische zin heeft toepassing van het rolbegrip echter nogal onaantrekkelijke kanten. Enerzijds omdat er weinig voorbeelden zijn van goed uitgewerkte roltheoretische hypothesen; anderzijds omdat roltheoretische uitspraken weinig informatief zijn voor specifieke probleemstellingen. Bijvoorbeeld de (kern)hypothese dat mensen zich in overeenstemming gedragen met de normen die gelden voor gedrag in een bepaalde positie, leidt tot de voorspelling dat een vrouwelijke ingenieur zich op het werk òf verzorgend, ondersteunend en voorwaarden scheppend, kortom in overeenstemming met haar vrouwelijke rol zal gedragen, òf zakelijk, competitief, abstract, in overeenstemming met haar beroepsrol, òf rolconflict oplossend, afwisselend van beide rollen wat, wellicht androgyn.

De twee bundels die ter bespreking voorliggen leiden tot de conclusie dat deze twee aspecten ook in de ontwikkeling en toepassing van 'de roltheorie' in Nederlands onderzoek aanwezig zijn. De bundels bestaan uit verschillende bijdragen die voor het merendeel geschreven zijn door leden van de Themagroep 'Roltheorie' van de Associatie van Sociaal-Psychologische Onderzoekers. Er is niet gestreefd naar een volledig beeld van de Nederlandse situatie. Wel is in beide bundels gezocht naar een evenwicht tussen theoretische beschouwingen en verslagen van empirisch (Nederlands) onderzoek. In de theoretische beschouwingen wordt een breed spectrum gehanteerd: er zijn psychologische, sociologische en sociaal-psychologische bijdragen. Het empirisch onderzoek is vooral beschrijvend. De resultaten worden veelal geïnterpreteerd in termen van de eerder gegeven theoretische opvattingen.

Beide bundels zijn op dezelfde wijze opgezet: een inleiding, een theoretisch gedeelte (telkens deel I), verslagen van onderzoek (deel II). Alleen *Rolspanningen* kent nog een derde deel: Toepassingen.

Omdat in *Rollen* begrippen worden ontwikkeld en gedefinieerd die ook in *Rolspanningen*

worden gebruikt, is er sprake van een zekere volgorde van de bundels. Het is echter niet noodzakelijk *Rollen* te lezen voordat men aan *Rolspanningen* kan beginnen. Beide bundels geven een goed overzicht over de mogelijkheden en beperkingen van de toepassing van het rolbegrip in de sociale wetenschappen. Zoals gezegd zijn de *mogelijkheden* ruim, als het gaat om *beschrijving van gedrag dat volgt uit een sociale relatie* en waarover *verwachtingen in die relatie bestaan*. De grootste *beperking* van de toepassing van roltheoretische begrippen volgt uit de *afwezigheid* van een goed uitgewerkte roltheorie, waarmee opvattingen en gedragingen kunnen worden verklaard. In zo'n theorie voorzien de bijdragen in deze bundels ook niet.

Rollen bestaat uit 18 hoofdstukken. In de eerste twee hoofdstukken krijgt 'de roltheorie' een plaats in de sociale wetenschappen en worden de definities aangegeven. Het rolbegrip wordt opgevat 'als een instrument waarmee bepaalde sociale verschijnselen kunnen worden geanalyseerd' (blz. 28). Het is een veelzijdig begrip dat in de psychologie, sociologie en sociale psychologie wordt toegepast en dat structurele, perceptuele, interactionele, therapeutische, gedrags- en andere aspecten heeft.

Herhaaldelijk komt in die eerste hoofdstukken aan de orde dat voor een vruchtbare toepassing van het rolbegrip de voortdurende wisselwerking tussen persoon en omgeving benadrukt moet worden. De vraag *hoe* dat moet en met name *hoe* die wisselwerking in onderzoek tot uitdrukking moet worden gebracht om van 'roltheoretisch' onderzoek te kunnen spreken, wordt niet beantwoord. In dit verband valt op dat een verwijzing naar Gadourek (1982) ontbreekt die ook met dit probleem heeft geworsteld. Hij definieert een rol als verwacht gedrag in een gegeven sociale positie (blz. 11), te meten als feitelijk gedrag van mensen in eenzelfde sociale positie en als gedrag dat andere actoren vereisen van mensen in die positie. In de westerse maatschappij kan ieder individu opgevat worden als drager van een min of meer unieke combinatie van verschillende sociale rollen. Deze rollen zijn niet naar willekeur verdeeld, maar integendeel exclusief en restrictief van aard. Daarom zullen sommige rollen meer overlap met elkaar vertonen dan andere. In Gadoureks onderzoek worden roloverlappingen voor zover zij gebaseerd zijn op traditionele toeschrijving van rollen, opgevat als structurele relaties. Veranderingen in deze relaties worden opgevat als effecten van (sociale) oorzaken.

Gadoureks visie zou gebruikt kunnen worden voor een nadere uitwerking van de wisselwerking tussen persoon en omgeving bij de bestudering van rolgedrag. Zover is het echter nog niet. De lezer moet het doen met een vermelding van afspraken in de interdisciplinaire werkgroep 'Roltheorie' en daarom blijven vragen onbeantwoord, zoals: Heeft deze werkgroep in onderzoek de hier gepresenteerde begrippen geoperationaliseerd? De onderzoeksverslagen in *deel II* van deze bundel vertonen nogal wat diversiteit in het niveau van de besproken rollen. Moet per niveau een verschil in wisselwerking tussen persoon en omgeving worden verondersteld? En zo ja, hoe? Achter deze vragen ligt de vraag naar de mogelijkheid roltheoretische uitspraken uit te tillen boven het niveau van de rollentaal, waarop in de inleiding wordt gewezen. De ambities daartoe worden duidelijker aangegeven dan het zicht op de mogelijkheden.

In het theoretische eerste deel van *Rollen* komen na de uiteenzetting over het rolbegrip de disciplines aan de beurt. Eerst de sociologie. Winnubst en Ter Heine geven een beknopt en goed leesbaar overzicht over de roltheoretische discussies in Duitsland na de publikatie van Dahrendorfs *Homo Sociologicus*. Een overzicht waarvoor we de auteurs dankbaar kunnen zijn: wie zich wil oriënteren op de Duitse literatuur, vindt hier een voortreffelijke ingang.

In het volgende hoofdstuk schrijft Wippler over de plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie. Als leidraad heeft hij vier sociologische vragen gekozen met hun 'roltheoretische' oplossingen. Deze oplossingen worden vergeleken met antwoorden uit andere sociaal-

wetenschappelijke tradities. De conclusie van deze kritische bijdrage is dat 'rolverschijnselen alleen als een bepaald soort restricties in nutstheoretische verklaringen een duidelijke plaats innemen'. Voorafgaand aan deze conclusie geeft Wippler de mogelijkheden aan die tot nu toe nog onvoldoende zijn benut om tot roltheoretische uitspraken te komen, en die niet alleen descriptief interessant zijn, maar ook verklaringskracht hebben: er is misschien toch nog hoop voor een roltheorie in de sociologie. In het vijfde hoofdstuk behandelt Boekstijn het rolbegrip in de sociale psychologie. Zijn bijdrage houdt voor de lezer na de eerste twee hoofdstukken geen verrassing meer in. Vanaf hoofdstuk zes is de psychologie aan de beurt. Allereerst beargumenteert Van de Vliert dat rolaggedrag inhoudelijk wordt bepaald door het 'behoren', onder voorwaarde van het 'willen' en het 'kunnen'. Deze visie mondt uit in een groot aantal vragen voor onderzoek, waarvan (alweer) de operationaliseringsproblemen nog niet te overzien zijn. De hoofdstukken 7, 8 en 9 beschrijven de raakvlakken tussen roltheorie en respectievelijk groepsdynamica (Koomen en Meertens), persoonlijkheidspsychologie (Hermans) en roltherapie (Mook). Met name het hoofdstuk van Koomen en Meertens is interessant. Zij geven een kort maar goed overzicht over de ontwikkeling van het onderzoek naar de differentiatie van twee soorten leiderschapsrollen (taakgericht en sociaal-emotioneel gericht) in kleine groepen. De bijdrage van Hermans vormt nog eens een toelichting op het probleem van de integratie van de benadering van het menselijk handelen voor zover dat door individuele motieven en institutionalisering van de theoretische verkenningen af met verschillende toepassingen van het rolbegrip in therapeutische situaties.

Deel II van *Rollen* gaat over de speciale problemen die het onderzoeken van rollen meebrengt, en er worden enkele Nederlandse onderzoekingen gepresenteerd. Zo behandelt Visser methodische aspecten van rolonderzoek, laat Van den Eeden zien dat roltheoretisch onderzoek het individu en de samenleving als onderzoekseenheden heeft, zodat daar sprake is van multiniveauonderzoek, waarvoor een matrix voorhanden is om analyseproblemen te voorkomen. Typisch voor de methode van onderzoek is ook de bijdrage van Dijkstra over het interview als rolrelatie. Dit artikel zal niet bedoeld zijn als een methoden-entechnieken-hoofdstuk (gezien zijn plaats in de bijdragen van deel II), maar als een vorm van toegepast onderzoek. Als zodanig komt het echter minder goed uit de verf. De waarschuwingen, aanbevelingen en probleemoplossingen in dit hoofdstuk passen goed in een handboek voor onderzoek met behulp van interviews.

De onderzoeksverslagen uit dit deel hebben betrekking op verschillende onderwerpen. Allereerst behandelt Heunks 'rol en vervreemding'. Het is niet zo duidelijk waarom dit hoofdstuk hier is ondergebracht en dat van Koomen en Meertens over de roldifferentiatie-methode in deel I. Weliswaar ondersteunt Heunks zijn betoog met resultaten van eigen onderzoek en verwijzen Koomen en Meertens naar onderzoek van anderen, het gaat in beide gevallen om de afbakening van het rolbegrip in heel specifieke situaties. Heunks leidt vervreemding af uit een rolsituatie waarin de roldrager tekorten ervaart. De reactie op die tekorten vertoont veel overeenkomst met een reactie op rolspanningen (zie de tweede bundel). Voor opname onder die titel is het probleem blijkbaar niet ver genoeg uitgewerkt.

In het volgende hoofdstuk doet Huismans verslag van een onderzoek naar de gewenste en feitelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Een steekproef van de Nederlandse bevolking gaf antwoord op de vraag hoe de feitelijke verdeling van baan en huishouden in 1977 over mannen en vrouwen was, en zou behoren te zijn, nu en in de toekomst. Een leuk onderzoek, waaraan Huismans een paar gedurfde conclusies verbindt.

Vier hoofdstukken verder toont Buunk aan dat ook mannelijke en vrouwelijke eigenschappen en verschil in status bijdragen tot de rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Buunk geeft aardige informatie over de inhoud van deze twee toegeschreven rollen in de

specifieke context van de partnerrelatie. Een bijzondere bijdrage aan de roltheorie geeft het onderzoek van Buunk echter evenmin als dat van Huismans.

Dat is wel geprobeerd in het hoofdstuk van Oudhof en Visser over ziekte als rolgedrag. Parsons' analyse van de rol van een zieke wordt toegepast op de opvattingen van 201 Amsterdammers (van wie 51 ziekenhuispatiënten). Die opvattingen blijken niet goed overeen te stemmen met de determinanten die Parsons onderscheidt voor het gedrag van een zieke. Oudhof en Visser uiten de behoefte aan een beter zicht op sociale en persoonlijke determinanten van zieke-rolgedrag en aan meer empirisch onderzoek.

Het volgende hoofdstuk (Van Rozema, Visser en Boekestijn) gaat over de rol van de praktijkbegeleidster. Een organisatieonderzoek, waarin de invloed van rolverwachtingen en rolopvattingen op rolgedrag centraal staat. De padmodellen waarin de data zijn weergegeven doen een andere volgorde van invloeden vermoeden dan in de inleiding van het boek als beïnvloedingsmodel is gepresenteerd. Het verschil tussen beide wordt helaas niet toegelicht of uitgewerkt: dit hoofdstuk presenteert een empirische generalisatie en het eerste een theoretische assumptie. Welke van beide beïnvloedingsmodellen is nu overbodig?

Het laatste hoofdstuk uit dit deel is een typisch voorbeeld van een soort rolonderzoek, waarbij de rol als mogelijke 'intermediërende' variabele wordt beschouwd. Om het rolbegrip als zodanig te gebruiken, moet wel duidelijk zijn welke rolkenmerken een bepaalde rol typeren. In dit hoofdstuk worden sociaal-economische kenmerken van mensen als waren het 'rollen' verdeeld en vervolgens worden uitspraken gedaan over de invloed van toegeschreven en verworven rollen op fobische angsten. Het is wellicht op zichzelf een aardig onderzoek, maar een slecht voorbeeld van roltheoretisch onderzoek.

Rolspanningen is de tweelingbundel van het boek *Rollen*. Rolspanning wordt gedefinieerd als een intrapsychische toestand van bedreigd zijn of onmiddellijke uiting van die toestand, bij rolonduidelijkheid, roloverlading, rolconflict, rolgedragconflict of roldiscontinuïteit. Rolspanning is kortom een individuele reactie op een rolsituatie die niet verloopt zoals bedoeld. Je zou ook kunnen zeggen dat dit boek over stress gaat en wel in situaties waarin men rollen kan herkennen.

Van de Vliert en Visser stellen in de inleiding, dat rolspanning tot nu toe op twee verschillende manieren is benaderd: ten eerste de verklaring van rolgedrag in geval van rolspanning (de zgn. rolconflictoplossingsbenadering), ten tweede de beschrijving van de hantering van rolspanning (de zgn. stressbenadering). Een combinatie van beide benaderingen in één onderzoek is in deze bundel niet aan de orde. De hoofdstukken zijn vanuit de ene of de andere optiek beschreven. In de inleiding wordt dat aangegeven.

De stressbenadering is in feite gebaseerd op een persoonlijkheidstheorie over verschillen in draagkracht tussen personen. De besproken rolconflictoplossingstheorie is daarentegen gebaseerd op nutsargumenten die worden ontleend aan het legitimiteitsoordeel over het verwachte gedrag en aan de verwachting van de bijbehorende sancties, alles van de kant van de roldrager natuurlijk. Het idee van Van de Vliert en Visser om beide benaderingen (in de toekomst) op één onderzoeksprobleem toe te passen, is zeer te prijzen. Vooral als aan hypotheses uit beide benaderingen tegenstrijdige voorspellingen voor (oplossings)gedrag kunnen worden ontleend, kan zo'n onderzoek bijdragen aan de groei van onze kennis op dit gebied. Na de inleiding volgen in deel I uitwerkingen van bovengenoemde twee benaderingen. Van Dijkhuizen en Winnubst passen het Michigan stressmodel toe op de relatie tussen rolzender en roldrager. Met behulp van dit model kunnen veel aspecten aan het ontstaan en de gevolgen van diverse soorten rolspanningen overzichtelijk worden weergegeven. Het spanningsveld is daarmee in kaart gebracht. In het volgende hoofdstuk bespreekt Van de Vliert de rolconflictoplossingsbenadering zoals die zich sinds de publikatie van Gross,

Mason en McEachern in 1958 heeft ontwikkeld. Een goede voortzetting van Van de Vlierts uitstekende overzicht in het Nederlands Tijdschrift voor Psychologie in 1979.

In een andere publikatie heeft Van de Vliert een hypothese geformuleerd over de volgorde waarin rolconflictoplossingen de voorkeur hebben (Van de Vliert 1981). Bijvoorbeeld in geval van conflict eerst kiezen voor één rol boven de andere, als dat niet kan, zoeken naar een echte oplossing (conflict terugspelen, omstandigheden wijzigen) daarna compromis zoeken, tenslotte vermijden. Er is grote behoefte aan uitspraken die precies aangeven onder welke condities welke volgorde geldt. Verderop in hoofdstuk zes lijkt deze vraag beantwoord te worden maar ook daar komen de auteurs niet verder dan een beschrijving.

In het laatste hoofdstuk van deel I beschrijven Kleber en Bom ingrijpende rolveranderingen. Met dit artikel wordt de lezer geattendeerd op het feit dat rolspanningen niet alleen haar oorzaak vinden in het uitvoeren van een rol, maar ook in het (plotselinge) afbreken van een rol of het aanvaarden van een nieuwe rol. Wat gebeurt er met rolspanningen in de praktijk? Deze vraag ligt ten grondslag aan deel II, waarin resultaten van onderzoek naar rolspanningen worden vermeld.

In hoofdstuk vijf onderzoeken Ter Heine en Gubbels of roldragers in een conflict met rolzenders hun eigen rolopvatting volgen òf juist de rolverwachting van de rolzenders. Zij gaan ervan uit, dat de roldrager in principe zoveel mogelijk aan zijn eigen rolopvatting zal willen vasthouden en alleen als hij niet anders kan aan de rolverwachting van anderen tegemoet zal komen. Onduidelijk is aan welke roltheoretische hypothese deze voorspelling is ontleend. Om de voorspelling te toetsen is een secundaire analyse toegepast op resultaten uit drie eerdere onderzoeken van respectievelijk Van de Vliert, Visser en Rozema, en Ter Heine. Zo'n secundaire analyse verdient op zichzelf veel waardering. In dit geval leenden de data zich voor een zeer beperkte nadere analyse en onderlinge vergelijking. Daaruit bleek, dat de eigen rolopvatting geen krachtige voorspeller was voor het gedrag in een rolconflict met de rolzender. De auteurs hebben ook nog andere factoren op hun invloed onderzocht, zoals de aard van het rolconflict, sancties en dergelijke. Ook deze condities blijken niet van belang. De conclusie, dat er behoefte is aan een dynamisch rolmodel, verschuift het probleem naar de ontbrekende roltheorie, die dan wellicht ook een hypothese over de dominantie van rolopvattingen bevat. In het zesde hoofdstuk onderzoeken Hordijk en Van de Vliert de voorkeur die personen in een drager-zenderrolconflict hebben voor vijf mogelijkheden van conflicthantering: forceren, toegeven, oplossen, compromis zoeken, vermijden. Hun data wijzen op een grote voorkeur voor 'oplossen'. Zij verklaren deze voorkeur met nutsargumenten. Ook zij gaan ervan uit dat de rolopvatting dominant is ten opzichte van de rolverwachting: de eigen identiteit van de roldrager is daarbij in het geding. Verlies daarvan is een nutsargument dat de gedragskeuze mede bepaalt.

Nutsargumenten kunnen variëren al naar gelang de omstandigheden. Dat betekent, dat de wijze van conflicthantering bepaald kan worden door de aard van het conflict en de verwachte uitkomst van de conflicthantering. Hordijk en Van de Vliert vinden zo'n verband ten dele. Om een sterk verband te vinden, denken ze van preciezere conflictbeschrijvingen te moeten uitgaan.

In de volgende vier hoofdstukken wordt onderzoek verslagen naar de effecten van rolspanningen (of rolconflicten) bij personeelsfunctionarissen (Van Beers en Van Bastelaer), werkende vrouwen (Schokking-Siegerist), leerling-verpleegkundigen (Zwage en Pieterse), en praktijkbegeleidsters in ziekenhuizen (Visser).

Het gaat hier om beschrijvend onderzoek, waarin generaliseerd wordt vanuit gevonden verbanden naar de (causale) invloed van rolopvattingen, rolconflicten, rolonduidelijkheden eetcetera op rolspanningen en/of ontevredenheid met de situatie. Schokking-Siegerist laat haar onderzoeksverslag voorafgaan door een analyse van soorten rollen, sancties en

veranderingen daarin. Zij vergelijkt bovendien de rolconflictoplossingshypothesen van Van de Vliert, Goode en Marks. In haar onderzoek vindt zij de meeste steun voor de schaarsheid-van-energiehypothese van Goode. Dit hoofdstuk komt wat rommelig over, maar heeft dan ook veel te bieden: begrippenanalyse, hypothesevergelijking en presentatie van resultaten: een interessante bijdrage.

Het derde deel van deze bundel bevat drie hoofdstukken die toepassingsgericht zijn. Kleber en Winnubst geven in hoofdstuk 11 een overzicht van coping-mechanismen en methoden voor training en organisatie. In hoofdstuk 12 behandelt Van de Vliert negen technieken voor veranderingen in de organisatie bij rolspanningen. Hoofdstuk 13 tenslotte gaat over de training van ondernemingsraadsleden en let speciaal op de mechanismen om in die (groeps)situatie rolspanningen te hanteren.

Rollen en Rolspanningen zijn twee belangwekkende bundels voor alle onderzoekers die het rolbegrip (willen) toepassen en voor iedereen die zich bezighoudt met maatschappelijke en organisatorische problemen en daar het rolbegrip en zijn afgeleiden tegenkomt. Niet alle bijdragen zijn even sterk of voor iedere probleemstelling even interessant. De boeken zijn samengesteld met het doel een breed spectrum aan te bieden en dat is goed gelukt. Mijn kritische kanttekeningen betreffen vooral de gebrekkige uitwerking van 'de' roltheorie. Het hier geboden materiaal geeft echter voldoende aanzetten om daarmee verder te gaan. Dat is een moeilijke opdracht, waarvoor de werkgroep 'Roltheorie' de beste wensen verdient.

M.L. van Vonderen

Geraadpleegde literatuur

I. Gadourek, *Social Change as Redefinition of Roles*. Van Gorcum, Assen 1982.

E. van de Vliert, A three-step theory of role conflict resolution. *The Journal of Social Psychology*, 113 (1981): 77-83.

Bart van Steenberg, **In de proeftuin van de samenleving. De postmaterialistische maatschappij als voorbeeld van ontwerpsociologie. Deel I: Naar een ontwerpende sociologie, Deel II: De postmaterialistische maatschappij**. De Horstink, Amersfoort 1983, 150 en 305 p.

In de ontwerpsociologie gaat het, aldus Van Steenberg in zijn in Utrecht verdedigde dissertatie, om het opstellen van maatschappij-ontwerpen, 'om een vorm van sociale architectuur die in het teken staat van de maakbaarheid, de finaliteit, de mogelijkheid, het gewenste, het gewilde (voluntarisme), de gesystematiseerde artisticeit en het afweten van de dominante trend'. Deze activiteit wordt niet voldoende gedekt met de vaker gebruikte en vertrouwder termen als model, utopie, toekomstvisies, blauwdruk en scenario. De door hem gekozen term maatschappij-ontwerp komt nog het dichtst bij die van 'scenario' in de buurt. Die duidt op 'een beschrijving van de huidige toestand van een samenleving, van mogelijke en wenselijke toestanden alsmede van reeksen gebeurtenissen die vanuit de huidige toestand naar die toekomst zouden kunnen leiden'. Maar terwijl in die omschrijving basisanalyse, toekomstbeeld en streefproces naast elkaar worden gesteld, ligt in het maatschappij-ontwerp het primaat bij het toekomstontwerp zelf, wordt de neutrale analyse vervangen door een diagnose en gaat het meer om de analyse van remmende of stuwende krachten dan om die van gebeurtenissen.

Ideaaltypisch zouden dergelijke ontwerpen een tijdsperspectief van 25 à 30 jaar moeten hebben en integraal moeten zijn, dit wil zeggen betrekking moeten hebben op 'het economische, het politieke, het sociale en het culturele' zonder dat het zicht op het geheel verloren

gaat. De integratie kan worden verkregen door uit te gaan van een 'dragend beginsel', de ontwerpen zouden tot op grote hoogte intern consistent moeten zijn, onderling vergelijkbaar om keuzen mogelijk te maken en zij moeten aansluiten bij een potentieel draagvlak. Als zodanig hebben ontwerpen een constructief-emancipatorische en een appèlfunctie, zij stimuleren sociale verbeeldingskracht en verduidelijken zowel de keuzemogelijkheden als de consequenties die de gemaakte keuzen kunnen hebben. Van Steenbergens beklemtoont hun bruikbaarheid voor de politieke en de maatschappelijke discussies en onderzoekt hun relatie tot de planning.

Het bovenstaande is een zeer beknopte samenvatting van enkele hoofdzaken uit het eerste deel dat een soort technische inleiding vormt op het tweede deel. Daarin doet Van Steenbergens 'een poging om het creatieve en artistieke te verbinden met het wetenschappelijke en systematische'. Het resultaat daarvan is een interessante beschouwing over de postmaterialistische maatschappij.

Van Steenbergens plaatst dit ontwerp op een continuüm, waarvan de dimensies gevormd worden door nieuwe controverses over de inrichting van de samenleving die niet meer in het links- en rechtscontinuüm passen: economische groei versus ecologisch evenwicht, groot-schalig versus menselijke schaal, hoog-technologisch versus alternatief-technologisch. De eerstgenoemde kenmerken van elk paar leveren samen het type van de hyperindustriële maatschappij, de andere dat van het transindustriële, dat overigens niet verward moet worden met een anti-industrieel type. De postmaterialistische maatschappij is transindustrial.

Dit type wordt beschreven op het niveau van de fundamentele waarden en normen, die als de 'Weltanschauung' of als 'sociale kosmologie' kunnen worden aangeduid. Daarbij gaat het om vier uitgangspunten: 'autonomie, menselijke schaal, holisme en postmaterialisme'. Het laatste duidt op een verschuiving in de waardering van het economische naar het sociaal-culturele. Hoewel deze vier uitgangspunten niet geheel consistent zijn wil Van Steenbergens ze toch zien als 'elementen van een gemeenschappelijke ideologie in de zin van een samenhangend mens- en maatschappijbeeld'.

In de rest van het tweede deel worden diverse, meer en minder omvattende toekomstmodellen 'gemeten' aan deze uitgangspunten. In achtereenvolgende hoofdstukken passeren het economisch leven, het vraagstuk van de arbeid, het zorgsysteem, de politieke cultuur en de mondiale context de revue. De gehele exercitie wordt afgesloten met een analyse van de holistische cultuur. Daarin worden op zeer systematische wijze de dominante kenmerken van de huidige westerse cultuur gezet naast de culturele onder- en tegenstromen die strijdig dan wel consistent zijn met de postmaterialistische maatschappij.

Deze wat droge samenvatting doet geen recht aan de weergave van de heel vaak interessante en stimulerende informatie die het boek bevat, noch aan de systematiek waarmee diverse gezichtspunten en benaderingswijzen in kaart worden gebracht. Van Steenbergens heeft een hartstocht voor schema's en die helpen de lezer in een oogopslag het terrein te overzien. Voor wie ingeleid wil worden in de vigerende kritiek op de huidige westerse samenleving – de diagnose – en in de diverse toekomstmodellen voldoet dit boek uitstekend.

In andere opzichten doet het dat minder. Hoe lezenswaard het tweede deel ook is, de poging een min of meer consistent toekomstbeeld te ontwerpen, kan nauwelijks geslaagd genoemd worden. Van Steenbergens somt weliswaar bezwaren op tegen volledige consistentie omdat die de dynamiek verloren zou doen gaan en signaleert bovendien het gevaar van 'intellectueel-estheticisme'. Met die bezwaren kan men het eens zijn, maar zij rechtvaardigen toch niet het vrijwel totaal ontbreken van de aandacht voor de vraag of en in welke mate de gewenste toestanden op de diverse deelsectoren van de samenleving ook inderdaad kunnen samengaan. De verschillende hoofdstukken die op die deelsectoren betrekking

hebben, worden niet gevolgd door een integrerend hoofdstuk maar door een, overigens lezenswaardige, schets van een holistische cultuur. Daardoor blijft het postmaterialistische maatschappij-ontwerp uiteindelijk toch een verzameling wensen.

Wensen, omdat het derde aspect van het toekomstontwerp – de analyse van remmende en stuwende krachten – nauwelijks aan de orde komt. Voor een deel is dat te verklaren uit het voornemen van Van Steenbergens dat thema voor een derde publicatie te bewaren. Daarin wil hij de sociaal-culturele bewegingen aan de orde stellen. Maar dat is een beperkt perspectief op het probleem van de verandering. Iets ervan komt ook in deze twee delen ter sprake, waar namelijk culturele onder- en tegenstromen de revue passeren. Omdat de 'draagvlakken' daarvan zeer verschillend zijn, wordt niet duidelijk welke dynamische kracht daarmee nu verbonden is, terwijl al evenmin uitvoerig gesproken wordt over de 'tendances lourdes'. De verregaande onvolledigheid van de behandeling van sociale verandering maakt het hem echter gemakkelijker een mijns inziens haast naïef geloof in de maakbaarheid van de samenleving te belijden.

Als ik het goed interpreteer, ligt achter deze tekorten een gebrek aan werkelijke en zorgvuldige belangstelling voor wat de 'vigerende sociologie' te bieden heeft. Daarin is toch wel meer over 'structural constraints' en over veranderingsprocessen te vinden dan Van Steenbergens lijkt te vermoeden. Wat hij bijvoorbeeld over het tweede naar voren brengt, is minder dan acceptabel mag heten. Hij maakt er zich wel al te gemakkelijk vanaf. Dat blijkt ook in het eerste deel waarin hij de aansluiting tussen ontwerpdenken en sociologie onderzoekt. Die bevat misplaatste schablonekritiek, zoals de aan Gouldner ontleende kritiek op Parsons, eenzijdigheden (de moderne sociologie heeft te weinig aandacht voor innovaties en de voluntaristische oriëntatie zou daarin 'vrijwel onbekend' zijn) en een mijns inziens fundamenteel misverstand over finaliteit.

Ik weet niet of er iets bewusts achter die verwaarlozing zit. Symptomatisch lijkt mij in dat verband dat hij zelfs niet refereert aan een bijdrage aan een door hemzelf geredigeerde bundel (*Sociologie als sociale architectuur, Utrecht 1981*), waarin die relatie expliciet aan de orde komt. Wat daarvan zij, het gebrek aan interesse lijkt mij niet bevorderlijk voor de toenadering tussen ontwerpdenken en sociologie en ik neem aan dat het daarom bij 'ontwerpsociologie' toch gaat. Dat die de moeite waard zou kunnen zijn, blijkt duidelijk uit het toch erg lezenswaardige proefschrift.

L. Laeyendecker

O. Schreuder: **Sociale bewegingen. Een systematische inleiding**. Sociologische Monografieën, Van Loghum Slaterus, Deventer 1981, 271 p.

Gebaseerd op colleges voor eerstejaarsstudenten in de sociologie is dit boek bedoeld als een eenvoudige en systematische inleiding tot de studie van sociale bewegingen. *Sociale bewegingen* is opgezet rond drie vragen: wat kan men onder sociale bewegingen verstaan, hoe ontstaan ze, en welke effecten heeft hun optreden. Naar de beschikbare omvang gemeten komt het antwoord op die derde vraag er aanzienlijk bekaaid af dan die op de twee voorgaande.

Na een enigszins overbodige inleiding opgehangen aan de *end-of-ideology*-discussie ontwikkelt Schreuder een 'werkdefinitie' waarin 'sociale beweging' 'een groepering mensen is, die een zekere interactie, vaak ook organisatie vertonen die met elkaar in contact staan en zich verenigen op grond van een bepaald onbehagen' (p. 35). Vervolgens onderscheidt hij vier klassen van sociale bewegingen. Allereerst maatschappij-kritische, die door middel van evolutie dan wel geleidelijke hervormingen veranderingen in de structuur van de samenleving nastreven. De tweede klasse, 'conversiebewegingen' genoemd, wil de wereld eveneens

veranderen, maar streeft dit na door mentaliteitsverandering. 'Exemplarische' bewegingen trekken zich uit de samenleving terug en trachten ideale gemeenschappen te vormen. De vierde klasse bestaat uit wat de auteur noemt 'mysticistische formaties', die hun onbehagen proberen te overwinnen door middel van contemplatie, meditatie, etcetera.

De onderscheidene opvattingen die er in de literatuur bestaan over de ideologie, de organisatie en de strategieën van sociale bewegingen worden overzichtelijk in kaart gebracht, evenals de onderscheiding die de auteur maakt tussen economische, sociale, politieke en culturele verklaringen van het ontstaan van sociale bewegingen. In hoofdstuk zeven worden vier theorieën over ontstaan en verloop van sociale bewegingen geschetst: het Weber-Michels-model, met als kernbegrippen routinisering van charisma, doelverplaatsing en oligarchisering; Brintons 'theorie' over het verloop van revoluties (die strikt genomen niet zonder meer op sociale bewegingen van toepassing is), de theorie van collectief handelen zoals met name door Smelser ontwikkeld, en de mobilisatietheorie. Jammer genoeg gaat Schreuder nauwelijks in op de vraag wat de verdiensten en tekorten van deze theorieën ten opzichte van elkaar zijn. Tot slot volgt een – te beknopte – verhandeling over de effecten van sociale bewegingen ingedeeld naar de vier ideaaltypische klassen, waarin hij ze heeft onderverdeeld.

Gemeten aan de doelstelling een systematische inleiding op dit terrein te bieden is *Sociale bewegingen* geslaagd te noemen.

De opzet en systematiek zijn helder, en consequent volgehouden. Alle relevante benaderingen passeren de revue. Dat Schreuder vooral verwijst naar godsdienstsociologisch en buitenlands onderzoek is jammer, maar anderzijds was er zeker op het tijdstip waarop hij dit boek schreef betrekkelijk weinig Nederlands onderzoek beschikbaar. In ons taalgebied heeft dit boek geen concurrent.

Het valt daarom te betreuren dat er niet wat meer werk is gemaakt van een zorgvuldige redactie, die ervoor zorg had kunnen dragen dat het veelal abominabele Nederlands gecorrigeerd was, en dat de vele niet-Nederlandse woorden (perspectivisme, mysticistisch, middenstandersberoeringen, seculair, conversionistisch, rassisch, om er enkele te noemen) door Nederlandse waren vervangen.

B.A.G.M. Tromp